

ПОГЛЯД

Назар ФЕДОРЯК

«ПЕРЕСТУПНІ» РОКИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ НАРОДЖЕННЯ ФІЛОСОФА-МІСТИКА

«Здолавши півпуті життя земного, / я раптом опинився в темній хащі, / бо втратив правоту шляху прямого» [2, 49], — ці знамениті слова Данте Аліґ'єрі, що ними він розпочав «Божественну комедію», точно описують межу світоглядну ситуацію, в якій свого часу опинився славний Флорентієць, і бентежать кожного, хто читає його витвір. Зрозуміло, що йдеться не про математичну серединність життєвої подорожі. Данте, приміром, прожив п'ятдесят шість років, а працю над «Божественною комедією» почав у 41-річному віці. Наш Григорій Сковорода свій виразний світоглядний злам відбував, як видається, десь у 47—48-літній період із відведених йому на цьому світі сімдесяти двох років. Це був той «переступний вік» (якщо скористатися поняттям Ростислава Чопика [10]), який можна побачити у біографії знакової людини, коли вона опиняється на найближчій відстані від обох (хоч абсолютно різних) значень, закладених у прикметнику «переступний». Перше значення — похідне від слова «переступ», тобто «злочин», «порушення закону» [1, 747]; друге — синонім до прикметника «високосний» [1, 747].

Очевидно, абсурдно було б вести мову про якусь злочинну діяльність Г. Сковороди, а проте саме в цьому віці, як свідчать і тексти, і події його життя, він гостро відчував своє перебування на певній межі. Переступивши її, міг виявитися порушником суто індивідуального «закону», що його сам формулював одним словом — «сродність». З іншого боку, напружена внутрішня боротьба за дотримання цього «закону» піднесла Г. Сковороду на рівень містичної високості, де він перебував — тепер уже варто скористатися формулою Євгена Сверстюка — свій «рік високого сонця» [6, 342], тобто містично насажений «високосний рік». І це переродження Г. Сковороди на «пів путі життя земного» [2, 49] остаточно визначило найбільш «сродний» для нього напрямок та штиб проживання як творення і творення як життя.

На внутрішні, душевні, приготування до свого головного життєвого вибору — вільного мандрованого філософування — звертають увагу всі сумлінні біографи Г. Сковороди. Водночас процес внутрішнього визрівання такої особливої сродності, який тривав упродовж принаймні частини 1760-х років, залишається значною мірою прихо-

ваним від «зовнішнього» ока дослідника. Наприклад, Леонід Махновець, звернувши увагу на «творчу пасивність», що за його спостереженням припала у Г. Сковороди приблизно на 1765—1767 рр., і пов'язавши її з певним «періодом глибокої перебудови» (вочевидь, світоглядної) [4, 198], зосередився насправді лише на суто жанровій «перебудові» у творчості письменника. Науковець слушно зазначив, що Г. Сковорода «за наступні 25 років, до кінця життя... написав усього десяток-півтора віршів», тож в окреслений період він, «очевидно, внутрішньо визрівав і готувався до того, щоб стати автором великих прозових полотен насамперед філософського змісту...» [4, 198]. Проте, крім внутрішньої еволюції, письменник не може бути вільним від впливу і зовнішніх подій, причому не тільки з царини приватної біографії, але й широкого суспільно-політичного засягу. Про це (за браком фактичних даних) Л. Махновець не згадав. Так само, глибоко занурившись у події приватного життя Г. Сковороди і виснувавши з них чимало цікавих (принаймні гіпотетичних) ліній, пов'язаних із тими чи тими творами письменника, зупинилися на порозі «ширшої реальності» два автори найновіших спроб наукової біографії Г. Сковороди: Валерій Шевчук [11] і Леонід Ушкалов [9]. Зрештою, навіть метафоричні «півназви» їхніх студій (відповідно «Пізнаний і непізнаний Сфінкс» та «Ловитва невловного птаха») радше констатують нерозгадану загадку Г. Сковороди і його життєвих рішень, зокрема й того «переступного» періоду, який є об'єктом цієї розвідки. Не претендуючи на повноту розгляду цих тонких «духовно-історичних» матеріял, усе-таки наважуся, занурившись у контекст другої половини 1760-х років, висловити низку припущень, які, склавшись у певну зовнішньо-історичну гіпотетичну канву, можуть доповнити те, що вже відомо з життя і текстів Г. Сковороди про той, либонь, визначальний період його біографії, увінчаний виразним світоглядним зламом та містичним злетом.

Насправді можливо з точністю майже до дня окреслити часові межі цього зламу, внаслідок якого «один Сковорода» — шкільний і колегіальний учитель, богошукач та поет — «згорів», неначе фенікс, у горнилі Божого провидіння, а з того болючого світоглядного попелу народився «другий Сковорода» — довічний мандрівник, філософ, містик і щасливець у Бозі. Отже, днем 18 квітня 1769 р. датовано останній документ про вчителювання Г. Сковороди у Харківському колегіумі (зарплатна відомість зі згадкою «вчителя катехизису Григорія Сковороди» [5, 16]), а 3 вересня 1770 р. офіційна влада Києва оголосила, що місто охопила моровиця — епідемія чуми [3, 1364]. Проте цьому півторарічному кульмінаційному періоду «життєтвору» Г. Сковороди передував, як і годиться, певний «розвиток дії». І відбуватися він мав не обов'язково лише в душі та самозагибленому мисленні письменника, а і в аналізі тих подій, що розгорталися тоді в підімперській Україні.

1764 р. «її імператорська величність» Катерина II, злякавшись ініціативи тодішнього (й останнього) номінального гетьмана «всієї Малої Росії, обох боків Дніпра та Військ Запорозьких», а фактичного придворного графа цариці Кирила Розумовського зробити гетьманство спадковим [12, 513], звеліла привести всі розквартировані на той час в Україні московські війська у стан повної бойової готовності [9, 248] і запланувала ліквідувати Запорозьку Січ — найбільшу потенційну загрозу імперському самодержавству. Реакцією на «порив» К. Розумовського став указ імператриці про позбавлення його гетьманського чину та постановою не призначати нового гетьмана й не оголошувати нових виборів [12, 513]. Натомість 10 листопада 1764 р. було відновлено сумнозвісну Малоросійську колегію [9, 249]. Катерина II діяла блискавично. 3 березня 1765 р. вона наказала переформувати козацькі слобідські полки на гусарські. 8 квітня 1765-го до Глухова — нещодавньої гетьманської столиці К. Розумовського — прибув президент відновленої Малоросійської колегії граф Петро Рум'янцеv, якого Катерина II звеліла офіційно титулувати «генерал-губернатором Малоросії». 28 липня 1765-го було ліквідовано полковий адміністративний поділ Слобожанщини й натомість утворено Слобідсько-Українську губернію (ця назва мала підкреслити фактичне злиття принаймні тієї території з поділеною на губернії Великої Росії [9, 251]).

Паралельно з цими «батоговими» для українців політичними заходами імператриця приготувала для мешканців стрімко покріпачуваних територій і деякі «пряники». Наприклад, 6 липня того-таки 1765 р. підписала указ про відкриття при Харківському колегіумі так званих «додаткових класів для дітей шляхетства» [9, 259]. Завдяки цьому вказаний навчальний заклад мав розширити програму викладання, перетворившись зі суто духовної на духовно-світську освітню установу. В тих «додаткових класах» новопризначений слобідсько-український губернатор Євдоким Щербінін особисто запросив викладати катехизис (Закон Божий) Г. Сковороду [9, 259].

Поет переживав тоді непростий період. Обставини, здебільшого персоніфіковані в особах конкретних його знайомих, а також педагогічних начальників, немовби підштовхували Г. Сковороду стратегічно визначитися зі своїм майбутнім. Внутрішня «сродність» потребувала вибору найбільш адекватних форм соціального чи, приміром, аскетично-асоціального втілення. Періодично викладаючи в тому ж таки Харківському колегіумі (наприклад, у 1766 р. поезику), опікуючись учнями (насамперед найближчим приятелем Михайлом Ковалинським) і не полишаючи улюблених літератури та музики, Г. Сковорода немовби терпляче очікував визрівання якогось внутрішнього плоду.

1767 р. загалом малоінформативний для нас щодо «зовнішніх» занять Г. Сковороди, який продовжував мешкати то в Харкові, то неподалік від міста, відгукуючись на запрошення друзів і знайомих. Зате не бракувало «внутрішньої» роботи духу, про що свідчать його тексти того періоду. В одному з небагатьох листів до М. Ковалинського, написаних саме 1767-го (як зазначено в посланні, датованому першою половиною року, «с Купянских степов» [7, 1180], очевидно, до Харкова, де навчався адресат), Г. Сковорода вмістив, за його висловом, «нову мою п'єсню» [7, 1180], якою вирішив поділитися з улюбленим учнем. Назвою цього вірша стала одна фраза з Книги Псалмів (Пс. 42:8), яка в інтерпретації Г. Сковороди набула такого формулювання: «Бездна бездну призивает» [7, 1180]. У дещо видозміненому вигляді ця поезія увійшла згодом до збірки «Сад божественных п'єсней», ставши «П'єснею 11-ю». Віршований текст Г. Сковороди супроводив у листі коротким коментарем латинською мовою. «Ми прив'язані до світу, — констатовано тут, — ми занурилися у плоть, заплуталися у *софізмах* диявола» [7, 1181]. «Утім, — продовжував автор, — якщо будемо частіше робити спроби, то є надія, що коли-небудь з них таки виплутаємось і піднімемося вгору...» [7, 1181].

Спосіб власного співжиття зі світом, визначення місця та ролі свого «мікросвіту» в конфігурації «макросвіту» тут і зараз — ця проблема надзвичайно турбувала Г. Сковороду в той рік нібито відпочинку, а насправді тонкого, камертонного налаштування життєвого компаса. І наступний його лист до М. Ковалинського неабияк інтригує. Це послання (від 25 червня 1767 р.) написано здебільшого вже слов'янськими письментами, лише з небагатьма вкрапленнями латини. Проте якраз перше латинське речення досі залишається біографічною загадкою. Один із найбільших сковородинознавців, упорядник «Повної академічної збірки творів» нашого письменника та філософа, світлої пам'яті Л. Ушкалов так переклав це речення: «У самотині не самотній, у бездіяльності діяльний, у відсутності присутній, у катастрофі неушкоджений, у скорботі втішений» [7, 1181]. Кожне самовизначення тут ставить перед нами більший чи менший знак питання. Якщо «у самотині не самотній» можна потрактувати і як напружене продуктивне пізнання себе, і як вияв вдячності Г. Сковороди, приміром, архімандритові Курязького монастиря (звідти, найімовірніше, й було заадресовано цей лист) Теофану Федоровському за надане спокійне пристановище; якщо «у бездіяльності діяльний» теж натякає насамперед на напружену внутрішню працю; якщо, зрештою, «у відсутності присутній» може означати те, що Г. Сковорода з відстані намагався цікавитися подіями в Харківському колегіумі та справами своїх вихованців, то вже про які «катастрофу» і «скорботу» мовлено тут, із чим пов'язані «неушкодженість» і «втішеність», залишається хіба що здогадуватися.

Далі автор листа зізнався, що він «ростерялся», і продовжив: «...повѣрте, толь нечаянной выхор вихватил меня с Купянских степов, что, кромѣ ютки да бурки кирейной, ничегѡ не взял» [7, 1182]. «Кирейну бурку» надягали, коли вирушали в дорогу, сідаючи на коня чи на віз. Тож у цій фразі мало йтися не про якийсь внутрішній збурення, а про несподівану й, очевидно, ризиковану («у катастрофі неушкоджений») і чи не трагічно завершену («у скорботі втішений») подорож.

Згодом Ізмаїл Срезневський намагався переконати, що за цими натяками приховано якусь потаємну історію кохання чи, може, короткочасного любовного шалу. І Срезневський навіть нафантазував у повісті «Майоре, майоре!» про втечу Г. Сковороди з-під вінця. Цю історію начебто переказував один старенький чи то її очевидець, чи «вухочулець», та й той «пригадував», що відбулася вона, якщо взагалі відбулася (доказів чи слідів — ніяких), либонь двома роками раніше, себто 1765-го [4, 196]. Словом, не про той курйоз, мабуть-таки, написав Г. Сковорода в листі до М. Ковалинського, ще й пообіцявши згодом, при зустрічі, розповісти детальніше. Таких зустрічей опісля було чимало, і, напевно, Г. Сковорода мав би дещо таки оповісти, а втім, перший біограф нашого філософа, зазвичай пам'ятливий і веломовний, саме про ту загадку ані пари з уст. Якби йшлося дійсно про невдалий досвід Г. Сковороди з початком сімейного життя, М. Ковалинському не було би резону приховувати це. Навпаки, він міг використати такий яскравий епізод як додатковий доказ волелюбності свого друга й учителя. Натомість, пишучи посмертну біографію філософа, М. Ковалинський міг принципово замовчати речі небезпечні, причому вже не для померлого, а для себе самого.

Дослідникам життя і творчості Г. Сковороди вдалося зібрати і зберегти 126 його листів (за ушкалівською «Повною академічною збіркою творів»). Найбільше з цього масиву — 79 листів — було адресовано саме М. Ковалинському. Але при тому наступний після аналізованої загадкової епістоли лист учителя до учня датовано аж 1787 р., і та двадцятилітня прогалина (хай і не всі послання, якими обмінювалися друзі, потрапили до рук біографів) є найдовшою в їхніх писемних контактах. А загалом наступний збережений лист Г. Сковороди (до поміщика Василя Томари) було написано 20 серпня 1772 р., тоді, коли після тих загадкових подій минуло вже понад п'ять років.

Можливо, не випадково така тривала епістолярна перерва припала саме на той час, коли Г. Сковорода, кажучи словами Данте, «раптом опинився в темній хащі, / бо втратив правоту шляху прямого». Листовна мовчанка не тільки вказує на особливий період у житті, але й дозволяє робити певні припущення про наповненість цього періоду тими чи тими подіями.

Достеменно знаємо зі збережених документальних джерел, що 7 липня 1768 року Г. Сковорода написав заяву на ім'я генерал-губернатора Є. Щербініна з проханням прийняти його на посаду вчителя катехизису в «додаткових класах» Харківського колегіуму [11, 231]. Генерал-губернатор миттєво, вже 8 липня, заяву схвалив і підписав, наказавши виплачувати «Сковороді вчителеві» «по п'ятдесят рублів на рік» [9, 261]. З того моменту поновлений на роботі в колегіумі педагог мав би вже знову замешкати в Харкові, виконуючи безпосередні професійні обов'язки.

Отже, обшир сковородинської «білої» біографічної плями в такий спосіб звушено, проте він усе ж охоплює більш як річний період — із 25 червня 1767 р. (дата загадкового листа до М. Ковалинського) до 8 липня 1768-го. Де обертався Г. Сковорода той рік? Що бачив? З ким контактував? Якого нового досвіду набував, переживаючи особливо інтенсивний період випробувань власної «сродності»? Достеменно не знає ніхто. Проте ось кілька хронологічних фактів і подій з того періоду, які змушують замислитися про їх зв'язок із тим «нечаянным выхором», який «вихватил» Г. Сковороду «с Купянских степов», знову повернув його туди 25 червня 1767 р., а тоді хтозна, чи не закрутив із новою силою. 1766-го на прикордонних із територією Російської імперії українських землях Речі Посполитої різко загострилося протистояння між представниками уніатської (греко-католицької) більшості й православної меншості. Суть

тогочасних подій сконцентровано виклала Наталя Яковенко. За її словами, в період безпосередньо перед початком Коліївщини, тобто саме в той біографічно «прихований» сквородинський рік,

сільські й міські парафії Подніпров'я були унійними, але паралельно існувало кілька православних монастирів, що належали до «задніпрської» Переяславської єпархії. На заклик Мельхіседека Значка-Яворського, ігумена одного з цих монастирів — Мотронинського під Чигирином, священники 150 парафій оголосили про своє навернення до православ'я й підпорядкування о. Мельхіседеку, що на той час виконував функції намісника Переяславського єпархіального правління на Правобережжі. Відповіддю унійних церковних влад стали репресії над «новосхизматиками», а в липні 1766 р., за звинуваченням у шпигунстві, був заарештований і сам Значко-Яворський. Скривджений клір, своєю чергою, узяв під захист жаботинський сотник Харко, нібито заявивши, як пише один із представників місцевого унійного духівництва, що «*зміг би вчинити ще більше повстання, ніж покійний Хмельницький*». Харка схопили й стратили як бунтівника (за іншими даними — убили в Жаботині), і, як твердиться, «*жах охопив усі тутешні краї*». «Жах» — це, мабуть, не надто точне слово для окреслення глухої ворожості простолюду, що звик бачити шибениці, а проте «гультяйського свавілля» від цього не меншало. Належало б радше сказати, що в Подніпров'ї запала передгрозова тиша, яка й вибухне навесні 1768 року [12, 487].

До цього слід додати, що кордон між Річчю Посполитою і Російською імперією, яким фактично на той час слугувала ріка Дніпро, був доволі «прозорим», особливо для питомого українського населення, штучно розділеного тією адміністративною межею. Промовистий приклад — Максим Залізник, який, без перешкод перебравшись через Дніпро, прибув із Запорозької Січі до холоднорського Мотронинського монастиря, ставши там послушником [12, 488]. Тож і для Г. Сковороди (звісно ж, цілком гіпотетично), не прив'язаного в той час жодними службовими обов'язками до Куп'янська чи до Харкова, така мандрівка на Правобережжя, яка, до речі, могла би пролягти через його рідні Чорнухи, не становила б особливих труднощів.

29 лютого 1768 р. у місті Барі на Поділлі польські магнати, невдоволені політикою короля Станіслава Понятовського, створили політичну конфедерацію, що виступила за відновлення в Речі Посполитій привілеїв римо-католицької шляхти і за скасування «вічного миру» між Російською імперією та Річчю Посполитою, укладеного п'ятьма днями раніше [8, 195]. Керуючись ухваленими на своєму «з'їзді» документами, конфедерати взялися масово скликати і навіть зганяти до Канева, Сміли та Чигирини посполитий люд і вимагати від нього присяги на вірність конфедерації, а не королівській владі. Цей процес супроводжували систематичні насильницькі акції, які спровокували опір насамперед українського населення, що швидко переріс у широкомасштабне гайдамацьке повстання [8, 195]. Уже в березні 1768-го в Мотронинський монастир до М. Залізняка прибула група запорожців на чолі з отаманом Юхимом Шелестом, який нібито передав письмове розпорядження кошового Петра Калнишевського «йти в Польщу для прогнання конфедератів» [12, 488].

До кінця квітня 1768 р. в урочищі Холодний Яр зібралась уже приблизно тисяча повстанців, і серед них переважну більшість становили низові запорожці. У другій половині травня через Дніпро перейшли загони московської регулярної армії. Повстанці-гайдамаки сприйняли це як знак підтримки й відкрито виступили проти конфедератів і їхніх прихильників. До якогось часу начальникам московських відділів на Правобережжі генералам Кречетникову й Апраксину зручно було створювати ілюзію союзництва з гайдамаками у боротьбі проти конфедератів. Принаймні фактом залишаються звернення московитів до населення правобережного Подніпров'я з переконливими закликами не підтримувати польських шляхетських заколотників. Можливо, навіть самі генерали сприяли ширенню серед українського люду чуток про якусь «золоту грамоту», що її імператриця Катерина передала на той час уже кошовому М. Залізнику через ув'язненого отця Мельхіседека Значка-Яворського. У тій «грамо-

ті» начебто йшлося про дозвіл чи навіть наказ «увійти в кордони Польщі» (тобто перебратися через Дніпро, що М. Залізник і зробив), аби, зокрема, «знищити з Божою поміччю всіх поляків та євреїв» [12, 488]. Попри те що до істориків потрапили збережені копії цієї «грамоти», сама вона виявилася фальшивкою [12, 488].

Вже 7 липня 1768 р. (того самого дня, коли Г. Сковорода писав заяву про вступ на посаду вчителя катехизису в «додаткових класах» Харківського колегіуму!) московські частини підійшли до Умані, спокійно оточили табір гайдамаків, котрі продовжували бачити в москoviтах союзників, і схопили керівників повстанців. У тому вирі один із невеликих гайдамацьких загонів перетнув тогочасний російсько-турецький кордон і спалив містечко Балту (нині в Одеській області), яке було вже на турецькій території [12, 490]. Ця подія пришвидшила початок війни, що давно визрівала між Російською та Османською імперіями і за результатами якої до складу Росії згодом увійшли окремі землі на півдні України, а також Північний Кавказ і Крим. У такий спосіб українці, самі про те не підозрюючи, допомогли Катерині II і подолати польську опозицію, і «приростити» тіло імперії новими територіями.

Очевидно, годі припускати будь-яку причетність чи навіть наближеність Г. Сковороди до «гарячої» фази гайдамацьких походів і боїв під проводом М. Залізняка, тим більше що влітку 1768-го Г. Сковорода мав перебувати у безпосередній близькості до Харкова. А от раніше й опосередковано...

У цьому контексті варто придивитися до постаті й біографії архимандрита Мотронинського (а згодом низки інших) монастиря Мельхіседека Значка-Яворського. Чимало життєвих шляхів цього владика так і просилися перетнутися зі шляхами Г. Сковороди, а найімовірніше — таки мусили перетинатися. Народився Матвій (таким було світське ім'я майбутнього ігумена) Значко-Яворський, нащадок старовинного українського шляхетського роду, 1716-го або 1721-го в Лубнах на Полтавщині, що і за часом дуже близько до дати народження Г. Сковороди, і за відстанню (менше як п'ятдесят кілометрів) — до сковородинських Чорнух. Навчався М. Значко-Яворський у Києво-Могилянській академії, закінчивши освіту філософським класом, тобто передостаннім перед заключним і найвищим — богословським. Таким чином, він мусив провчитися в академії щонайменше сім років. Відомо, що відразу після рішення завершити навчання майбутній архимандрит прибув як послушник до Мотронинського монастиря, і сталося те в 1738-му [13, 370]. Г. Сковорода розпочав свої студії в Києво-Могилянській академії 1734 р., тож, найімовірніше, відставав від М. Значка-Яворського на два-три навчальні класи. З огляду на те що в рік вступу Г. Сковороди до академії там навчалось загалом 1160 студентів, а представники старших класів мали обов'язок опікуватися молодшими спудеями [9, 52], складно повірити, щоби ці два земляки з Полтавщини не познайомилися між собою.

Мотронинським архимандритом М. Значко-Яворський став у 1753 р., а 1761-го в церковних документах його додатково названо «управителем усіх українських православних церков, народу та духовенства, які належать до Переяславської єпархії» [13, 370]. Можливо, ці обов'язки архимандрит Мельхіседек виконував і від самого початку свого ігуменського служіння. Саме у 1750-х роках у Переяславі й у селі Кавраї неподалік від цього лівобережного міста у складі Російської імперії, що було єпархіальним центром, до якого належав правобережний Мотронинський монастир на території Речі Посполитої, жив і працював Г. Сковорода.

У 1765 р. М. Значко-Яворський спеціально прибув до Санкт-Петербурга, щоб домогтися від найвищої влади Російської імперії офіційного запиту до польського короля щодо підтвердження давніх прав і привілеїв про належність правобережних православних монастирів до Переяславської єпархії, а вже весь січень 1766-го владика Мельхіседек провів у Варшаві, доводячи, зокрема й самому королю, законність давніх «греко-руських» привілеїв на рідній українській землі [13, 370]. Після неодноразових атак представників польської шляхти М. Значко-Яворський змушений був погодитися

на втечу за Дніпро і 31 жовтня 1766 р. дістався до Переяслава, під захист свого безпосереднього церковного керівника — єпископа Переяславського та Бориспільського Гервасія Линцевського. Так мотронинський архимандрит на якийсь час осів у Переяславі, звідти керуючи справами свого й інших правобережних православних монастирів. Що ж до єпископа Гервасія, то він був давнім знайомим Г. Сковороди, з яким той неодноразово спілкувався ще в 1758—1759 рр. [11, 100].

Вимушено перебуваючи на Лівобережжі, М. Значко-Яворський мав використовувати всі доступні йому засоби для продовження церковно-політичної — хай і дистанційної — боротьби. Напевно, він міг робити кроки для розширення кола своїх прихильників і помічників, улаштовуючи зустрічі зі впливовими людьми різних станів. Імовірно, йому були потрібні не тільки запорожці, котрі вміли тримати в руках зброю, але й люди освічені та кмітливі, особливо ті, з ким він був знайомий особисто і на кого можна було більш-менш певно покластися, провадячи конспіративну діяльність.

Тут і відчиняється «вікно можливостей» для гіпотетичної зустрічі Г. Сковороди та М. Значко-Яворського. Можна припустити, що саме ініціативний архимандрит, обізнаний щодо інтелектуальних здібностей, незалежної вдачі й знаючи про певний дипломатичний досвід (п'ятирічна участь у «токайській місії») свого молодшого земляка та знайомого з Києво-Могилянської академії, й міг стати тим «вихором», який «вихватил» Г. Сковороду з одного монастиря, Курязького з-під Харкова, й «переніс» до другого, наприклад до Михайлівського в Переяславі. А головне, що й після того «вихоплення» було вдосталь часу для контактів Г. Сковороди та владика Мельхіседека, зокрема до від'їзду останнього до Варшави на початку 1768 р. Згодом ці контакти могли й відновитись, адже мотронинський архимандрит повернувся до Переяслава вже наприкінці квітня того ж року і міг чимало розповісти Г. Сковороді, посиливши його неспокій на «пів путі життя земного».

На завершення цього історично-гіпотетичного сюжету ще раз звернімося до листа Г. Сковороди від 25 червня 1767-го про «вихор». Окрім того загадкового повідомлення, тут викладено також розлогі розмірковування про нудьгу («скуку») [7, 1182]. Роздумуючи про природу та сутність нудьги, Г. Сковорода в кількох місцях листа протиставив мандри людини та її перебування на одному місці. При тому він намагався переконати адресата, М. Ковалинського, що саме потяг до мандрів і є в людині хворобою нудьги, тоді як ліком має бути задоволення спокоєм: і внутрішнім, душевним, і зовнішнім, фізичним. Наприклад, «бѣс скукы, — писав Г. Сковорода, — подобен да и есть он внутренней вихор, кой тѣм бурнѣе поривает, чем легшее перо или очеретину схватит, и чем далѣй за легкость свою подаются ему, тѣм безпокойнѣе станет...» [7, 1182]. Який же тоді це лік від нудьги — ті мандри? — риторично запитував він, навіть заперечуючи (вже латиною) одного зі своїх улюблених поетів і мислителів — римлянина Горация: «...як каже твій Гораций, багато досягти за коротке життя. Але якраз це й означає терзатися цим демоном» [7, 1182]. І знову пояснював далі латинською мовою:

Тебе не вдовольняє твоя наука? І в тобі сидить той-таки демон. Мені прикро, що я не досить музикальний? Що мене мало хвалять? Що зношу удари й ганьбу? Що я вже старий? Незадоволений тим, що мені щось не подобається? Роздратований з огляду на безчесну поведінку ворогів та ганьбителів? Не вони, а той-таки біс завдає мені клопоту. А що як прийде смерть, бідність, хвороба? Нас непокоїть, що всі шкилюють із нас, що слабне надія на майбутнє? Хіба душа не страждає від усього цього найжалюгіднішим маніром, так, ніби її підхоплює порив вітру й кружляє вихор? [7, 1182].

Якщо спробувати вмістити ці розмірковування та переконування в обставини тих подій, які називали на Подніпров'ї навіть у першій половині 1767 р., то це може видатися схожим на внутрішні метання між двома шляхетними поривами душі — до соціальної активності, праці задля суспільного блага (кажучи євангельською мовою — до «незакопування» даних Богом талантів у землю) і до індивідуального спасіння. При тому Г. Ско-

ворода, як видно, зокрема, і з цього листа, волів радше не вибирати, а шукати поєднання. Тому він ніколи не став ані повстанцем, ані аскетом у звичному розумінні цих понять.

Натомість із вересня 1768 р. він знову почав викладати в Харківському колегіумі. А вже у березні—квітні 1769-го відбувся відомий конфлікт із Самуїлом Миславським — новопризначеним єпископом Білгородським і Обоянським, під чиєю духовною опікою традиційно перебував цей навчальний заклад. Колишньому однокурсникові Г. Сковороди у класі філософії Києво-Могилянської академії не сподобалися дві речі: перше — що курс катехизису викладала світська людина, а не богослов у чернечій рясі, а друге — що читано було цей курс не за офіційними підручниками, а за трактатом авторства тієї самої світської людини, тобто Г. Сковороди [9, 263]. Наслідком стало те, що у квітні 1769 р. Г. Сковорода покинув (тепер уже до кінця своїх днів) і викладання в Харківському колегіумі, і будь-яку офіційну працю.

Решту 1769-го він провів у Гужвинському лісі, за десять верст від Харкова. Тут Г. Сковорода «породив» твір, який дехто вважав чи не першим оригінальним філософським текстом на просторах цілої східної слов'янщини [9, 274], — діалог «Наркісс. Разглагол о том: Узнай Себе». Згодом автор нібито забув про це своє творіння, а коли рукопис випадково віднайшовся, тоді втішений письменник спершу зробив нову редакцію «Наркісса», а незадовго до смерті, приблизно в 1793—1794 рр., написав до нього пролог. Так у дивовижний спосіб перший філософський діалог Г. Сковороди став водночас і його останнім філософським твором.

Живучи, роздумуючи та пишучи в Гужвинському лісі, мислитель не відмовився від своїх улюблених мандрівок (десь навіть усупереч власним критичним висловлюванням про мандри в тому «розхристаному» листі від 25 червня 1767 р.). Відомо, що він не раз навідувався до Харкова, а також гостював, наприклад, у свого колишнього учня, а на той час священника Якова Правицького в Бабаях. Приблизно з 1770-го чи не найулюбленишим місцем перебування Г. Сковороди стала слобода Гусинка, розташована посеред лісу на землі, що належала поміщикові Олексію Сошальському. За словами М. Ковалинського, тамтешні тиша, спокій і свобода збудили у душі філософа, що вже передчувала наближення свого «переображення»,

всѣ чувства тѣх драгоцѣнных удовольствій, которыя опытом извѣстны одним мудрым и цѣломудрым. «Мнози глаголют (так писал он к другу своему): что дѣлает в жизни Сковорода? Чѣм забавляется? Аз же во Господѣ возрадуюся, возвеселюся о Бозѣ, спасѣ моем. Радование есть цвѣт человѣческія жизни, — продолжал он, — оно есть главная точка всѣх подвигов; всѣ дѣла коеяждо жизни сюда текут. Суть нѣкіе, аки без главной точки живущіе, без цѣли, без пристани плывущіе. Но о развращенных я не говорю: свое всякому радование мило. Аз же поглумлюся, позабавлюся в заповѣдех Вѣчнаго. Все исходит в скуку и омерзѣніе, кромѣ сея забавы, и пути сея — пути вѣчны» [3, 1363].

Здається, що гарячковий пошук усамітнення та спокою, якого тоді прагнув Г. Сковорода, а водночас потяг до інтелектуальних розваг, жартів, потіх і забав у межах цього спокою дисонують між собою. Принаймні ці його слова доносять до нас ті розтривоженість і незаспокоєність душі, які то голосніше, то тихіше бринять чи не в усіх писаннях Г. Сковороди «переступного віку». Він ніби дуже виразно бачив перед собою мету, якої хотів би досягнути, та от не бачив ще істинного шляху до неї, не відчитував ще вповні «тексту» своєї «сродності».

Кульмінація відбулася 1770 р. У травні Г. Сковорода в супроводі О. Сошальського вирушив до Києва. Зовсім поряд із тодішнім містом, у так званій Китаївській пустині, настоятелем був отець Юстин Звіряка — двоюрідний брат Г. Сковороди. За даними М. Ковалинського, в цьому монастирі й оселився його вчитель «и три мѣсяца провел тут с удовольствием» [3, 1363—1364]. Але в серпні 1770-го його душа почала подавати якісь дивні, проте дуже наполегливі «сигнали». М. Ковалинський описав ті події не надто детально й ніби похапцем. Мовляв, Г. Сковорода

вдруг примѣтил в себѣ внутреннее движение духа непонятное, побуждающее его ѣхать из Кіева. Слѣдуя сему, по своему обыкновенію, просит он Іустина, чтоб отпустил его в Харьков. Сей уговаривает его остаться. Григорій непреклонно настоит, чтоб отправить его. Іустин закликает его всюю святинею не оставлять его. Сей, видя нерасположеніе Іустина к отпуску его, пошел в Кіев к приятелям попросить, чтоб отправили его в Украину. Тѣ удерживают его, он отговаривается, что ему дух настоятельно велит удалиться из Кіева [3, 1364].

Можна лише уявити, яким сильним було сум'яття Г. Сковорода, що він аж так заметушився, прагнучи якнайшвидше покинути Київ. А тим часом його «внутреннее движение духа» не обмежалося впливом тільки на настрої та інтуїцію. Достоту як те описують біблійні тексти, а також численні житія святих, до сфери почуттів долучилася пряма фізична дія: сигналізувати почали і рецептори органів відчуттів. І знову М. Ковалинський переказав цей момент (очевидно, з пізніших спогадів самого Г. Сковорода) вельми стисло:

Между сим пошел он на Подол, нижній город в Кіевѣ. Пришед на гору, откуда сходятъ на Подол, вдруг остановась, почувствовал он обоняніем такой сильной запах мертвых трупов, что перенестъ не мог и тотчас поворотился домой. Дух убѣдительно погнало его из города, и он с неудовольствіем отца Іустина, но с благоволеніем духа отправился в путь на другой же день [3, 1364].

Скориставшись якоюсь можливістю, Г. Сковорода виїхав із Києва до Охтирки, де «остановилася он в монастирѣ у приятеля своего Архимандрита Венедикта. Прекрасное мѣстоположеніе и пріязнь добродушнаго Монаха сего успокоили его» [3, 1364]. Але «вдруг получили извѣстіе, что в Кіевѣ оказалась моровая язва, о которой в бытность его и не слышно было, и что город заперт уже» [3, 1364].

За зізнанням М. Ковалинського, аж через двадцять чотири роки після тих подій Г. Сковорода переказував свої тодішні відчуття та враження [3, 1365]. Напевно, саме з тих переказів у «Житті Григорія Сковорода» авторства М. Ковалинського постала чудова біографічна формула мислителя, свято впевненого, що тоді, в Києві, його діткнула Божя десниця, змусивши покинути зачумлене місто й урятувавши йому життя: «Сердце его дотолѣ почитало Бога, аки раб, оттолѣ возлюбило его, аки друг» [3, 1364]. І саме там, у Свято-Троїцькому монастирі північніше від Охтирки, як згадував Г. Сковорода до самої смерті, він пережив миті найвищої Божої любові до нього, містичний стан усвідомлення власної потреби наймилосерднішому Небесному Отцеві. Там Г. Сковорода пережив екстаз якнайтіснішого єднання з Господом і йому відкрився весь його подальший дуже простий і дуже ясний та чистий життєвий шлях. Своєрідні фрагменти того неймовірного піднесення розсипано в різних творах останньої третини його життя, а найвідомішим цілісним описом залишається картина, яку спробував відтворити М. Ковалинський. Він писав, що новонароджений тоді містик Г. Сковорода сам розповідав йому про той ключовий момент свого буття таке:

Имѣя разженныя мысли и чувства души моея благоговѣніем и благодарностію к Богу, встав рано, пошел я в сад прогуляться. Первое ощущение, которое осязал я сердцем моим, была нѣкая развязанность, свобода, бодрость, надежда с исполненіем. Введя в сіе расположение духа всю волю и всѣ желанія мои, почувствовал я внутри себя чрезвычайное движение, которое приспосабливало меня силы непонятной. Мгновенно изліяніе нѣкое сладчайшее наполнило душу мою, от котораго вся внутренняя моя возгорѣлась огнем, и казалось, что в жилах моих пламенное теченіе кругообращалось. Я начал не ходить, но бѣгать, аки бы носим нѣкім восхищеніем, не чувствуя в себѣ ни рук, ни ног, но будто бы весь я состоял из огненнаго состава, носимаго в пространствѣ кругобытія. Весь мір исчез предо мною; одно чувство любви, благонадежности, спокойствія, вѣчности оживляло существованіе мое. Слезы полились из очей моих ручьями и разлили нѣкую умиленную гармонию во весь состав мой. Я проник в себя, ощутил аки сыновнее любви увѣреніе и с того часа посвятил себя на сыновнее повиновеніе Духу Божію [3, 1364].

Отже, так виглядав кульмінаційний момент внутрішньої — найголовнішої для Г. Сковороди — його біографії. Пережиті, передчуті й відчуті на глибинному духовному рівні події в Києві та в Охтирці впевнили Г. Сковороду в правильності результатів його тодішнього самопізнання, бо сам Господь у містичний спосіб благословив вибір стратегії його подальшого життя — ненасильницького (попри ймовірні контакти з церковними ідеологами гайдамачини), шляхетно аполітичного (попри очевидні процеси активної колонізації України, аж до ліквідації 1775 р. Запорозької Січі), а водночас принципово не залежного від будь-якої офіційної «служби» та високоморального, заснованого на дуже особистісному прочитуванні й тлумаченні Біблії та «відчитуванні» людей і світу крізь призму символічної системи Святого Письма. Опісля філософ мандрував уже винятково за покликом власного серця й особливого голосу Божого Духу, чие звучання беріг та плакав у собі. Якщо попередні його писання, до яких належали, наприклад, кілька десятків віршів, початкова група байок (згодом об'єднаних у цикл «Басни Харківські»), згаданий вище «первородний» [7, 231] філософський твір «Наркісс», а також, імовірно, його своєрідне продовження з назвою «Сумфонія, наречення Книга Асхань о Познанні самага себе», були приготуванням серця та безпосереднім передчуттям близького контакту з Богом, то подальша творчість Г. Сковороди стала істинним сенсом — отим своєрідним «огненным составом» — його життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
2. *Данте Аліґєрі*. Божественна Комедія: Пекло / перекл. М. Стріха. Львів: Видавництво «Астролябія», 2013. 352 с.
3. *Ковалинський М.* Життя Григорія Сковороди // *Сковорода Г.* Повна академічна збірка творів / за редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків—Едмонтон—Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. С. 1343—1386.
4. *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Київ: Наукова думка, 1972. 256 с.
5. *Петров Н.* К біографії українського філософа Григорія Савича Сковороди // *Киевская старина*. 1903. Т. LXXXI (Апрель). С. 10—18.
6. *Сверстюк Є.* На святі надій: Вибране. Київ: Наша віра, 1999. 784 с.
7. *Сковорода Г.* Повна академічна збірка творів / за редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків—Едмонтон—Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с.
8. *Смолій В.* Барська конфедерація 1768 // *Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 1: А—В* / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. С. 195.
9. *Ушкалов Л.* Ловитва невлонного птаха: життя Григорія Сковороди. Київ: Дух і Літера, 2017. 368 с.
10. *Чопик Р.* Переступний вік: (Українське письменство на зламі ХІХ—ХХ ст.) / відп. ред. Є. Нахлік. Львів; Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. 196 с.
11. *Шевчук В.* Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: розмисли. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2008. 528 с.
12. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / 3-тє вид., перероблене та розшир. Київ: Критика, 2006. 584 с.
13. *Ясь О.* Значко-Яворський Мельхіседек // *Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 3: Е—Й* / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2005. С. 370.

Отримано 4 січня 2022 р.

м. Львів